

DIALOGEN SOM PARADIGME?

Atle Skaftun

Det er ingen ny ide lenger at våre tanker om verden, om det nå dreier seg om hverdagens praktiske fornuft eller vitenskapelig streben etter sannhet kan beskrives som metaforiske konstruksjoner. *Metaphors We Live By* (Lakoff/Johnson 1980) er en talende boktittel, som indikerer at slike konstruksjoner er bestemmende for menneskets forståelse av seg selv, andre og verden som sådan.¹ Kjernen i dette perspektivet kan vi beskrive som en pragmatisk tillempning av Niezsches sannhetsdefinisjon i *Hinsides godt og ondt* fra 1873:

Hvad er altså sandhed? En bevægelig hær av metaforer, metonymier, antropomorfismer, kort sagt en sum av menneskelige relationer, som poetisk og retorisk forsterket blev overført og udsmykket og som etter lang tids brug forekommer et folk faste, kanoniske og forpligtende: sandhederne er illusioner man har glemt, metaforer som er blevet slidte og sanseligt set kraftløse, mønter, der har tapt deres billede og nu regnes for metal og ikke mere for mønter (Nietzsche 1995: 103).

Resultat av en slik tillempning er at all sannhet framstår som språklig formidlet og fundert; sannhetene, dvs. all den kunnskapen vi betrakter som sann og uproblematisk, er underlagt de samme retoriske vilkårene som styrer argumentasjonen for ny innsikt, med den lille forskjellen at den gamle tankens metaforisitet er glemt.

Det er en liknende ide som ligger til grunn for Thomas S. Kuhns beskrivelse av vitenskapelig utvikling i boken *Vitenskapelige revolusjoners struktur* fra 1962 (Kuhn 1996). Allerede i og med karakteristikken *normalvitenskap* etableres det her en distanse til vitenskapelig praksis, som åpner for det første for å se at vitenskapelig

¹ I 1999 utkom *Philosophy in the Flesh. The embodied Mind and its Challenge to Western Thought* (Lakoff og Johnson 1999) av de samme forfatterne. Mens *Metaphors we live by* tematiserer metaforisitet i hverdagslivet, er det vitenskapelig rasjonalitet som emnet i den siste boken.

erkjennelse hviler på konvensjoner, og for det andre for å beskrive slike forutsetninger. Det som ifølge Kuhn binder et vitenskapelig samfunn sammen, er forbilledlige løsninger, *paradigmer*. Paradigmer får sin status ikke minst som *løfterike* løsninger, og normalvitenskap er, slik Kuhn ser det, å utforske mulighetene innenfor paradigmet grenser; problemløsning som kan sammenliknes med puslespill eller kryssord, med sikte på å formulere paradigmet (Kuhn 1996:46).

Denne beskrivelsen av vitenskapelig aktivitet har fått klassikerstatus innenfor 1900-tallets vitenskapsfilosofi. Den enkle strukturen kombinert med umiddelbar forklaringskraft har tiltrukket seg mye oppmerksomhet, både i form av tilslutning og motstand.

Paradigmer eller "disiplinære matriser"?

På et visst abstraksjonsnivå framstår paradigmateteorien som nesten selvinnsynende. Men problemene melder seg raskt når den utsettes for press. Ser man nærmere på forholdet mellom den inklusive synkrone bruksmåten og den eksklusive diakrone konsepsjonen om vitenskapelig "modning", blir spenningene i begrepet påtagelige. "Modne" vitenskaper har overvunnet innbyrdeskampene mellom ulike skoler med konkurrerende forklaringsmodeller, og har samlet seg om ett paradigme, sier Kuhn. Her bedrives normalvitenskap, mens umodne vitenskaper fremdeles er underveis mot samling under ett paradigmes hegemoni. Denne enkle og nesten deterministiske modellen av historisk utvikling er det vanskelig å se fornuften i innenfor de fleste humanistiske fagene, og mer generelt innebærer den en sprengning av det ellers så fruktbare paradigmebegrepet.²

Dette synes også å inngå i Kuhns egen erkjennelse i artikkelen "Second Thoughts on Paradigms" (Kuhn 1977:295n.). Noe resignert tar han her utgangspunkt i at paradigmebegrepets suksess dels har sammenheng med at det kan bety så å si hva som helst for hvem som helst (Kuhn 1977:293). Problemet er at begrepet brukes på forskjellige måter, mener Kuhn, og identifiserer to hovedkategorier av bruksmåter: For det første i global forstand, omfattende en vitenskapelig gruppes samlede innsats. For det andre avgrenset til et

² Jeg vil ikke komme inn på det historiske aspektet. Det diakrone aspektet har nok en klargjørende funksjon i beskrivelsen av tidlig historie, men blir problematisk når man nærmer seg vår egen tid. Da er det vanskelig å se annet enn at det blir både for grovt samtidig som det kommer i konflikt med det langt mer fruktbare synkrone aspektet.

spesielt virksomhetsfelt, og dermed forstått som en underkategori til den første. Den globale betydningen er problematisk når den brukes definitorisk i identifikasjonen av et vitenskapelig samfunn, ettersom resultatet er en sirkelslutning: Et paradigme er det medlemmene av et vitenskapelig samfunn har til felles, samtidig som dette samfunnet konstitueres av *at* de har et felles paradigme. Dette leder Kuhn til å omformulere sin teori om et vitenskapelig samfunns konstitusjon, og til å finne nye navn for de ulike betydningene av paradigmebegrepet.

Metaforene slipper han likevel ikke unna; det ser snarere ut som at Kuhn i sin begrepsdannelse bevisst dyrker troen på den gode metaforens overbevisningskraft i sin begrepsdannelse. Det globale paradigmebegrepet erstattes nå av et begrep om vitenskapelige disipliners *matrise*:³

– "disciplinary" because it is the common possession of the practitioners of a professional discipline and "matrix" because it is composed of ordered elements of various sorts, each requiring further specification (Kuhn 1977:297).⁴

Slike ordnede elementer er det mange av, sier Kuhn, før han avgrenser seg til tre: Symbolske generaliseringer, modeller, og forbilder eller eksempler ("exemplars"⁵). Symbolske generaliseringer er samfunnets felles tegn for å uttrykke felles forståelse, modeller skiller seg fra forbildene ved å utgjøre eller nærme seg en ontologi, mens forbildene

³ "Disciplinary matrix" (Kuhn 1977:297), heretter oversatt direkte og litt klossete til *disiplinære matriser*.

⁴ Dette settes fram etter at Kuhn har gått omveien om å legitimere eksistensen av vitenskapelige samfunnsløsrevet fra den paradigmatisk sirkelslutningen. Grunnlaget for å fastholde denne eksistensen er "an intuitive notion of community, one widely shared by scientists, sociologists, and a number of historians of science" (Kuhn 1977:295n.). På dette grunnlaget foreslår han videre at man kan snakke om samfunn på ulike nivå. Alt dette er uttrykk for en pragmatisk fornuft. Formuleringen av den vitenskapelige matrisen klinger imidlertid som om det nye begrepet i mindre grad resulterer i sirkelslutninger, noe som jo ikke kan sies å være tilfelle. Forskjellen er kun at "matrisen" tilfører *spesifisering* som betydningselement, og at sirkelen ikke *eksplisitt* sluttes i definisjonen.

⁵ "Exemplar" kommer fra det latinske exemplarium, som imidlertid er avledet av *exemplum*. Både "example" og "exemplar" kan bære den karakteren av *forbilde* Kuhn vil presisere. Forskjellen er at "exemplar" er sjeldnere brukt, og derfor sannsynligvis lettere kan skilles ut som begrep med mer avgrenset betydning. Uansett, det dreier seg om forbildenes eksemplariske funksjon eller om eksemplenes forbilde-karakter. Jeg vil bruke "forbilde" i parafrasen av Kuhns synspunkter i artikkelen, men tillater meg å veksle mellom eksempel og forbilde i den mer generelle drøftingen.

er konkrete problemløsninger som er aksepterte av gruppen, og dermed får status som eksempel eller paradigme i den avgrensede betydningen av ordet. Resten av artikkelen er i all hovedsak viet det siste av de tre elementene, og hovedtanken er at vitenskapelig erkjennelse – i likhet med barnets organisering av verden og studentens vei inn i det vitenskapelige samfunnet – for en stor del er basert på tilegnelsen av forbilder heller enn på eksplisitt formulerte lover. Hovedeksemplet er gutten som lærer seg å skille mellom svaner, gjess og ender i løpet av en dag i zoologisk hage sammen med sin far.

Det er mulig at Kuhn oppnår å skape mindre forvirring på denne måten. Men han klarer også etter min mening å forvanske bildet, uten at det som kommer til, er verd prisen;⁶ forholdet mellom enkelhet og presisjon forskyves, men presisjonsgevinsten kan ikke oppveie tapet av enkelheten som hører til den opprinnelige teorien om paradigmet. Forbildene og poenget med dem – at erkjennelsen ofte er basert på en tilegnet evne til å se likheter (jf. Kuhn 1977:306) – er dessuten en nokså presis utfylling av retorikkens forståelse av exemplum (lat.), eller parádeigma, uten at Kuhn synes å ha øye for det. Når han i fotnoteform i artikkelen fra 1977 sier at det "selvfølgelig" var betydningen "standard example" (Kuhn 1977:307n.) han hadde i tankene når han tok i bruk paradigmebegrepet, er han i dobbel forstand innenfor retorikkens interessefelt. At noe er selvfølgelig, peker mot den retoriske slutningens forbindelse til common sense, eller loci communes, og her dreier det seg i tillegg om en common sensisk tradering av et betydningsaspekt som har spilt en sentral rolle i retorikken som levende tradisjon. Kuhns etymologiske interesse stopper ved denne common sensiske traderingen av begrepet.⁷ Vi kan imidlertid gå omveien om den retoriske tradisjonen som del av grunnlaget for å ville *holde på* paradigmebegrepet, framfor å følge Kuhn i hans omformulering:

⁶ Eksemplene på eksempeltilegnelse er kanskje mest interessante som innlegg i en pedagogisk debatt, ettersom de så å si konsekvent synes å tale for den klassiske skolens kopiering av forbilder som pedagogisk prinsipp.

⁷ Kuhn refererer så vidt meg bekjent ikke til retorikkens paradigmebegrep. I *Vitenskapelige revolusjoners struktur* nevner han grammatikkens paradigmebegrep, og argumenterer for en mindre autoritativ mønsterstatus i vitenskapshistorisk sammenheng, nærmere betydningen "juridisk presedens". Interessant nok er jo også rettstalen en av retorikkens viktigste utfoldelsessfærer. Uansett synes det å være grunnlag for å anta at retorikken utgjør en uuttalt forutsetning hos Kuhn, nærmest en matrise i betydningen "støpeform", som omgir og former tanken.

Exemplum

Lat. 'forbilde', 'mønster', (flt. *exempla*), av *eximere* 'ta ut' (som prøve el. eksempel), gr. **parádeigma** 'forbilde', 'mønster' (flt. *paradeigmata*), av *para-deiknýnai* 'vise ved siden av' (dvs. til sammenlikning). [...]

Eksemplets beviskraft skapes ved den metode som kalles *induksjon*, hos Aristoteles [e]pagogé, 'innføring', dvs. at noe "innføres" i den foreliggende sak fra en utenforliggende omstendighet. Beviskraften avhenger av at sammenhengen mellom de to saker blir påvist på en overbevisende måte (Eide 1990:55).

Aksepterer vi koplingen mellom retorikkens og Kuhns beskrivelse av eksemplets funksjon, kan vi omformulere Kuhns poeng i retning forholdet mellom logikken og retorikken, slik Aristoteles beskriver det i *Om retorikken* (Aristoteles 1987). Poenget er i så fall at en del av den vitenskapelige erkjennelsen er basert på retorikkens argumentasjonsform, det vil si på *enthymemet* – den ufullstendige syllogismen, hvor viktige premisser er underforstått – og ikke på fullstendige, logiske syllogismer (jf. Aristoteles 1987:49ff.). Vitenskapelige samfunn har sine *loci communes*, sin common sense eller skjulte kunnskap, som underforstås som slutningsgrunnlag, og som til sine tider kan være innreflektert, men som oftest ikke er det. Den filosofiske og litteraturvitenskapelige dekonstruksjonen kan med en viss rett sies å gjøre denne formen for skjulte forutsetninger til sitt objekt, og i denne bestrebelsen spiller nettopp retorikken en stor rolle. Heri burde det ligge et visst grunnlag for å ta paradigmebegrepet i bruk innenfor humaniora.

Paradigmebegrepet, slik det knyttes til vitenskapelig utvikling gjennom paradigmeskifter, er vanskelig å få til å passe inn i litteraturvitenskapen og andre humanistiske vitenskaper. De tilfellene hvor det passer – kanskje i overgangen fra forfatterorientering til teksterorientering – er få, og som regel dukker det uungåelige spørsmålet om likhet og forskjell opp: Historien og til dels også faghistorien kan stadig omformuleres; i historiske brudd oppdager man etter hvert kontinuitet, og i det tilsynelatende stabile, oppdager man radikale brudd. Vi har eksempelvis måttet erkjenne at forfatteren

ikke døde i 1968,⁸ men lever i beste velgående, og har gjort det hele tiden.

Paradigmebegrepet kan likevel tillempes humaniora, og kan også bli et nyttig begrep. Vi kan "ta begrepet tilbake", tilbakeføre det til den konteksten det er hentet fra, og ta de pragmatiske aspektene ved Kuhns applikasjon med på kjøpet. På den måten risikerer vi faktisk også å komme nærmere Kuhns beste vilje i lanseringen av begrepet i boken fra 1962, samt fange opp det viktigste aspektet i hans "Second Thoughts on Paradigms".

Dette viktigste aspektet er tanken om spesialisering og samfunnsnivåer. Frykten for at paradigmebegrepet skal lede til sirkeldefinisjoner, er ubegrunnet i et pragmatisk perspektiv, noe også Kuhns eget forsøk på å unngå problemet, ettertrykkelig demonstrerer. En måte å operasjonalisere paradigmebegrepet innenfor humaniora, vil derfor være for det første å akseptere at det kan brukes til å betegne ulike nivå; til å betegne hovedkategorier og subkategorier, og også til å betegne erkjennelsens prinsipielle forankring i en eller annen metaforisk forståelseshorisont: All erkjennelse er paradigmatisk, men vi kan også skille mellom ulike paradigmer, og det på ulike nivå. Paradigmebegrepet forstått på denne måten er et redskap til en form for vitenskapsteoretisk selvrefleksjon som allerede inngår som del av litteraturvitenskapens virksomhet. Det kan tjene til å tydeliggjøre grenser, til å oppklare motsetninger basert på ulike premisser, og ikke minst til i større grad å utnytte forklaringskraften i den konsekvente utforskningen av det metaforiske paradigmatets indre logikk.

Dette vil jeg forsøke å illustrere med et eksempel fra mitt arbeid med min doktoravhandling, hvor Mikhail Bakhtins dialogfilosofi utgjør den teoretiske grunnvullen. Bakhtins tenkning kan beskrives som en slik konsekvent tenkning i forhold til dialogen som metaforisk forståelsesramme, samtidig som refleksjonen etterlater mange og store åpninger som kan fylles ut av paradigmatets tilhengere. I min tilegnelse av den dialogiske tenkemåten har spørsmålet om paradigmatiske forskjeller i forhold til eksisterende teori blitt stadig tydeligere aktualisert, og teorikapittelet har blitt omskrevet flere ganger i forsøket på å formulere disse forskjellene. La oss derfor ta oss tid til en nokså nitidig gjennomgang av dialogen som metaforisk forståelsesmodell –

⁸ Roland Barthes' berømte og beryktede artikkel "The death of the author" sto på trykk dette året.

som paradigme i betydningen matrise i Kuhns "Second Thoughts" – før vi avslutningsvis reiser spørsmålet om relevans for litteraturvitenskapen som spesifikk virksomhet.

Dialogen som metaforisk forståelsesmodell

Grunnenheten i Bakhtins tenkning omkring dialog er *ytringen*, forstått som språket brukt i konkrete situasjoner av konkrete mennesker. I Dostojevskij-boken, *Problems of Dostoevsky's Poetics*,⁹ kaller han denne orienteringen mot språket i sin levende totalitet *metalingvistikk*¹⁰ (Bakhtin 1984:181). På den måten vil han markere forskjellen i forhold til lingvistikkenes objekt, som han ser som ord og setninger løsrevet fra sin kontekst. Denne motsetningen mellom metalingvistikk og lingvistikk, og da særlig forskjellen mellom *setning* og *ytring*, er utførlig drøftet i *Spørsmålet om talegenrane* fra 1952–53 (Bakhtin 1998).

Bakhtin peker på to konstituerende særtrekk som skiller ytringen fra setningen. Det første er byttet av talesubjekt, som avgrenser ytringen. En ytring er aldri den første og aldri den siste, den inngår i en uendelig kjede av ytringer. Det andre særdraget er ytringens "spesifikke fullføring" (Bakhtin 1998:18), som har som sin viktigste forutsetning at det er mulig å svare den, eller innta en svarende holdning til den. Denne formen for svarende holdning kan være av svært forskjellig karakter, men Bakhtin betoner at vi like fullt *svarer* om vi vurderer den kunstneriske verdien til en roman eller om vi besvarer et hverdagslig spørsmål. Ytringens fullførte helhet er videre definert ved tre moment, som er uløselig knyttet til hverandre: ved at emnet er semantisk uttømt, ved taleplanen eller taleviljen til taleren, og ved typiske kompositoriske og genrestemte former for fullføring (Bakhtin 1998:19). De to første bestemmer hverandre gjensidig. Det er ikke mulig å uttømme emnet objektivt, men ved at det blir tema for ytringen, blir det fullført i relativ forstand; relativt i forhold til den aktuelle problemstillingen, det aktuelle materialet, og de aktuelle målene med ytringen (det vil si innenfor grensene til en definert plan med ytringen). Denne taleplanen er ytringens subjektive moment, som

⁹ Første gang utgitt 1929 med tittelen *Problemy tvorchestva Dostoevskogo* [Problems of Dostoevsky's Creative Art, jf. Morson og Emerson 1997]. Den utgaven vi kjenner i oversettelse, er den reviderte og betraktelig utvidede utgaven fra 1963.

¹⁰ Noen oversettere velger "trans-" i stedet for "meta-" som prefiks. Begge betegnelsene indikerer at den vitenskapelige interessen *overskrider* lingvistikkenes avgrensning til setningsnivå som største språklige enhet.

vi fornemmer i alle typer ytringer. (Bakhtin 1998:19f.) Det er imidlertid ikke tale om at planen nødvendigvis er fullt ut realisert i ytringen;¹¹ Bakhtin vil ikke gjeninnsette forfatterintensjonen som rettesnor for litteraturforskningen.¹² Planen kan likevel fornemmes, og i rommet mellom denne planen (fornemmelsen av den) og den ferdige ytringen kan vi finne store rom for dialog mellom ulike semantiske og aksiologiske posisjoner.

Taleviljen viser seg framfor alt i valget av en bestemt *talegenre* (Bakhtin 1998:20), og dermed er vi ved det tredje momentet. Bakhtin tar avstand fra de Saussures forståelse av parole som en helt *fri* kombinasjon av språkformer i motsetning til språkssystemet (jf. Bakhtin 1998:23f.). Formingen av en ytring er også styrt av konvensjoner, det Bakhtin kaller talegenre; alle ytringer forholder seg til slike talegenre, om det nå dreier seg om enkle (primære) genre som militære kommandorop, busstoppsamtaler, eller komplekse (sekundære) genre som festtaler, vitenskapelige avhandlinger eller romaner. I listen av eksempler ligger det implisitt et svært viktig punkt i Bakhtins tenkning. Bakhtin vektlegger likheten mellom muntlige og skriftlige ytringer mer enn forskjellen, og han velger talen som forklaringsmodell.¹³

¹¹ Intensjon (eller plan) og realisering av denne intensjonen er to aspekt som definerer teksten som ytring, sier Bakhtin i "The Problem of the Text" (Bakhtin 1999:104). Intensjonen markerer individuelle diskursive posisjoner, og vil ikke minst romme måtene den talende forholder seg til andres diskurs på. Det er imidlertid ikke noen form for mekanisk sammenheng mellom plan og realisering. Forholdet mellom plan og realisering er dynamisk og denne dynamikken – striden mellom de to aspektene, om en vil – bestemmer tekstens natur (Bakhtin 1999:104). Bakhtins eksempler er det fenomenet Freud kaller "slip of the tongue", endringer i planen i løpet av realiseringsprosessen, og "failure to fulfill the phonetic intention" (Bakhtin 1999:104) – altså at intonasjonen slår feil og skaper betydning som ikke er intendert. Intensjonsbegrepet står svært sentralt i Bakhtins dialogiske tenkning, og er viktig ikke minst for å forstå og kunne anvende kategoriene i diskurstypologien fra Dostojevskijboken (Bakhtin 1984) på meningsfullt vis.

¹² Bakhtins dialogiske autorbegrep slik han utvikler det på 1920-tallet, representerer en annen løsning på forfatter-problemet enn den avskrivningen av forfatteren som finner sted i samtidig nykritikk og formalisme. I stedet for å avskrive et romantisk forfatterbegrep og forestillingen om forfatterintensjon, *omformulerer* han forfatterbegrepet. På den måten unngår han den formen for avpersonalisering som følger med tanken om verkets autonomi, samtidig som han unngår å henfalle til det han selv kaller naiv biografisme (i "Forms of Time and of the Chronotope", (Bakhtin 1996:253).

¹³ Eksempler på den motsatte prioriteringen er det mange av. I denne sammenhengen er Paul Ricoeurs drøfting av "Hvad er en tekst?" (Ricoeur 1973) ganske interessant. Han konfronterer nettopp forholdet mellom talt *diskurs* og skrevne *tekster*: "Vi kaller tekst enhver diskurs (discours) der er fæstnet (fixé) ved skriften (écriture)", sier han (Ricoeur

Heller enn å vekte den nærliggende *forskjellen* mellom tale og skrift – mangelen på den muntlige kommunikasjons situasjonsforankring i skriften – fokuserer han på *likhet*. Forskjellsaspektet fanges opp og forklares som et forhold mellom enkle (primære) og komplekse (sekundære) genre, et skille som er basert på diskursteoriens skille mellom enstemte og flerstemte ord. Primære talegenre og ytringer formulert i slike genre *reaksentueres*, mister sine umiddelbare referanser til den aktuelle virkeligheten og konteksten (andres ytringer), og kommer til å inngå i den sekundære, reaksentuerende ytringen som kontekst (jf. Bakhtin 1998:3). Dette kunne høres ut som en parafrase av Ricoeurs ord om skriftens oppsnapping av talen og referenten i artikkelen "Hvad er en tekst?" fra 1970, hvis det ikke var for at Bakhtins essay er skrevet i 1952, og for at de to tilsynelatende parallelle tankene divergerer på et sentralt punkt. For Ricoeur er det skriften som snapper opp talesituasjonens referensialitet (Ricoeur 1970:104), mens det for Bakhtin er tale (!) om at komplekse genre snapper opp primære genre. De to genrekategoriene vil rett nok hovedsakelig fordele seg på liknende vis, altså som sammenfallende med skillet mellom tale og skrift, men ikke så systematisk at det blir det overordnede skillemerket. Bakhtin knytter komplekse talegenre til "tilhøve med meir kompleks, relativt høgt utvikla og godt organisert kulturell organisasjon (*for det meste skriftleg*)" (Bakhtin 1998:3, min utheving), men etablerer ikke tale og skrift som konstituerende *prinsipp* for forholdet mellom primære og enkle talegenre.

På den måten åpnes det for å tenke seg et kontinuum mellom enkle og komplekse ytringer og ytringstyper. Den polyfone romanen

1973:102). Teksten snapper opp både språkets referensialitet og forholdet mellom språket og de involverte subjektiviteter (Ricoeur 1973:104ff.). Ricoeurs poeng er imidlertid at denne "suspenderingen" av teksten fra en plass i verden, er en fase mellom skriveakten og *fortolkningen*; fortolkningen oppgave er å *tilbakeføre* teksten til (leserens) verden ved å virkeliggjøre den oppsnappede referensen (Ricoeur 1973:106). Dette bildet av fortolkningen er ikke så fjernt fra Bakhtins tanker om kreativ forståelse og ansvar, og man kan spørre seg om ikke også utlegningen av konsekvenser av skriftfestingen er mer forenlige med Bakhtins dialogiske tenkning enn det ser ut til ved første øyekast. Til syvende og sist er det tale om valg av metaforiske modeller. Dekonstruksjonen representerer nok den mest outrerte skriftorienteringen i så måte, mens Bakhtins forståelse av teksten som en ytring, er en markert posisjon i forhold til den mer commonsensiske (og dermed i mindre grad oppfattet som metaforisk, kanskje) forestillingen om at tale og skrift er prinsipielt forskjellige.

vil sannsynligvis kunne innta plassen som den mest komplekse blant de sekundære genrene, dersom vi vil bestrebe oss på lojalitet mot Bakhtins synspunkter. I den andre enden av spekteret vil sannsynligvis de fleste ytringsformene være muntlige. Heri ligger det tilsynelatende sammenfallet med tale – skrift-distinksjonen. Men vi finner også mange skriftlige genre i den enkle sfæren – handlelapper, kjappe meddelelser til familie eller kolleger ("På UB hele dagen", for eksempel) etc. – og vi kan finne svært sammensatte og komplekse muntlige ytringsformer. Det er lett – i dobbel forstand: ved uhell eller med vilje – å overse dette poenget, men det er etter min mening et avgjørende punkt, ettersom overføringen av forklaringskraft fra dialogen og talekommunikasjonen til skriftlige tekster ikke er noen selvfølgelig akseptert metodisk eller teoretisk forutsetning.

Mange vil kanskje være tilbøyelige til å protestere mot denne likestillingen av ytringer, som tilsynelatende åpner for å lese litteratur som kommunikasjon og budskapsformidling, eller med Bakhtins ord, henfalle til naiv realisme eller biografisme (Bakhtin 1996:253). Til det er det mye å si. For det første er det ikke tale om et tekstsyn som reduserer komplekse estetiske objekter til rent ekspressive eller ideologiske uttrykk. Kompleksiteten ivaretas, men på andre premisser, som det forhåpentligvis vil framgå. For det andre er det nettopp i denne brytningen mellom forklaringsmodeller at paradigmebegrepet aktualiseres. Traderte teoretiske forestillinger forteller oss at de to sfærene – tale og skrift – er prinsipielt forskjellige, mens dialogen som bevisst metaforisk forståelsesramme kan være grunnlaget for et forsøk på å utforske *muligheter* og *konsekvenser* (innenfor metaforikkens egen logikk) som følger med nedtoningen av forskjellen til fordel for likheten.

I forlengelsen av dette er det på sin plass med en klargjøring av dialogbegrepet, slik Bakhtin bruker det. Det opptrer nemlig i ulike betydninger – eller kanskje heller på ulike nivå – i ulike sammenhenger. Her er det rom for kritiske innvendinger, men jeg vil mene at begrepsdannelsen står seg ganske godt mot disse. Morson og Emerson peker på tre slike nivå (Morson og Emerson 1997:130). På et abstrakt metaforisk plan blir dialogen en modell for verden og for sannheten. Det fundamentale i denne metaforen er dialogens åpenhet, eller "ufullendbarhet" ("unfinalizability"). Det siste ordet er aldri sagt. Alle ytringer inngår i en uendelig kjede av ytringer, som er livets store

dialog. Det autoritative ordet må forstås som én respons på denne situasjonen; som en streben etter å avvikle sannhetens prosessuelle karakter og framstille den en gang for alle i et stillbilde. Bakhtin beskriver denne driften mot orden i relasjon til sitt motstykke, en kraft som virker bort fra orden, i analogi til de kreftene som er i sving når et legeme roterer rundt et fast sentrum. Sentrifugalkraften virker utover og bort fra den fastlagte banen, mens sentripetalkraften er motkraften, det vil si den kraften som må til for å opprettholde bevegelsen rundt sentrum. Bildet sammenfatter en kulturteori, som favner fra den minste språklige utfoldelsen via relasjoner mellom ulike kulturer, til den allmennmenneskelige driften mot å skape mening i tilværelsen.

På det neste planet avgrenses dialogbegrepet til sin konkrete hjemmebane, språket. All levende tale er prinsipielt dialogisk ettersom språket kommer til oss allerede brukt av andre og i andre sammenhenger. For den talende har alle ord tre aspekt, sier Bakhtin i *Spørsmålet om talegenrane*: "som nøytralt ord i språket som ikkje tilhøyrer nokon, som eit framandt ord tilhøyrande andre menneske, fullt av gjenklanger frå andre sine ytringar, og til slutt som *mitt* ord" (Bakhtin 1998:32). Dette er det *inklusive* dialogbegrepet kunne vi si. Men det kan også brukes *ekslusivt*.

Det gjør Bakhin ved å sette det i opposisjon til et begrep om monologen. Dialog og monolog fungerer da mindre som absolutte realiteter enn som poler i et prinsipielt dialogisk spenningsfelt. Helt enkelt kan vi skille mellom monologisk og dialogisk diskurs på grunnlag av hvorvidt diskursen "vil" at vi skal oppfatte redistribusjonen av andres ord, hvorvidt den andre(s) betydninger inngår i intensjonen eller planen med ytringen; hvorvidt ytringen orienterer seg mot andres ord eller vil være det eneste ordet om objektet. Den monologiske diskursen kan altså inneholde andres ord, men det er ikke meningen at vi skal legge merke til dem. Med en gang diskursen innbyr til å legge merke til de andres ord, begynner ytringen å anta dialogisk karakter. Det autoritative ordet orienterer seg på denne måten mot det monologiske, mens ytterpunktet i dialogisk retning for Bakhin er den polyfone romanen, hvor det autoritative ordet tenderer mot å forstumme.¹⁴

¹⁴ På utypisk systematisk vis skjematiserer Bakhtin disse typene i Dostojevskij-boken. Her skiller han ut tre hovedtyper av diskurs – 1) det direkte, objektorienterte ordet, 2) det

Bakhtin forholder seg stort sett til romanen. Men det dialogiske prinsippet kan overføres også til andre vitenskapelige sfærer med stort utbytte. Denne overføringen har foregått siden Bakhtin ble introdusert i Vesten på slutten av 1960-tallet, og foregår fremdeles, selv om det for en stor del må kunne sies å dreie seg om innhenting av produktive enkeltbegreper uten at den metaforiske konteksten for begrepene får følge med.¹⁵ Denne metaforiske konteksten framstår etter min mening som en *paradigmatisk mulighet*¹⁶ som langt fra er uttømt. I dette tilfellet er det også gode grunner til å ta i bruk paradigmebegrepet. Tilbakeføringen til begrepets opphavelige hjemmebane, kan generelt være en berikelse også for andre enn medlemmer av humanvitenskapelige samfunn.

Dialogisme som paradigmatisk mulighet

I iveren etter systematisk og konsekvent utnyttelse av forklaringskraften i dialogen som forståelseshorisont, forbilde eller mønster, er det imidlertid lett å gjøre vold mot en av de mest sentrale forutsetningene i det dialogiske paradigmat, nemlig konflikten mellom dialogisk åpenhet og teoretisk lukking av systemet – det Bakhtin tidlig i forfatterskapet omtaler som "teorisme",¹⁷ og som med oppdagelsen av den dialogiske tenkemåten rekasentueres som *monologisme*¹⁸ Bakhtins måte å løse dette problemet på, synes å være nær kontakt med det metaforiske erkjennelsesgrunnlaget, for dermed å unngå at

objektiverte ordet og 3) det dobbelstemte eller tostemte ordet – som også underdeles videre. (Bakhtin 1984:1999).

¹⁵ Julia Kristeva får gjerne æren av å ha introdusert Bakhtin i Vesten i sin artikkel "Word, Dialogue and Novel" fra 1968 (Kristeva 1986), hvor hun på grunnlag av Bakhtins dialogtenkning lanserer det suksessrike begrepet *intertekstualitet*. Allerede her brytes imidlertid forbindelsen til livsnerven i dialogismen, ettersom Kristeva løsriver det relasjonelle prinsippet fra det personalistiske, og knytter det til et rent strukturelt tekstbegrep uten tilknytning til annet enn andre tekster.

¹⁶ Tittelen på en samling av Bakhtins essays – *The Dialogical Imagination* – (Bakhtin 1996, tittelen skriver seg fra redaktøren, Michael Holquist), indikerer en bevissthet om dialogen som paradigme.

¹⁷ "Theoreticism" er et sentralt begrep i *Toward a Philosophy of the Act* (Bakhtin 1995:11 for eksempel).

¹⁸ Også selve begrepet *paradigme* kan med litt uvilje oppfattes som monologisk uttrykk for teorisme. I det foregående har jeg imidlertid forsøkt å nyansere begrepet i retning betydningen *metaforisk forståelsessfære*, samtidig som det kan brukes til å betegne ulike nivåer, fra det generelle avhengighetsforholdet mellom erkjennelse og slike metaforiske rammer ("all erkjennelse er paradigmatisk"), til å betegne større og mindre konkrete "samfunn", rasjonaliteter eller tenkemåter.

spesifiseringer av paradigmet stivner til faste begreper. Tenkemåten, metoden, er basert på noen *prinsipper* for problemløsning, heller enn på begreper som springer ut av arbeidet. Bakhtin begynner alltid i dialogen som konkret utgangspunkt, i stedet for å fortsette fra tidligere gjennomførte abstraksjoner.

Noe av det mest fascinerende med det dialogiske perspektivet er den radikale enkelheten i disse grunnprinsippene, sammenholdt med hvor finsiktet presist de kan brukes til å fastholde fenomenet man observerer. Dialogismen rommer en teori om objektets natur, om forholdet mellom forsker og objekt, og om grunnlaget for (vitenskapelig) erkjennelse; den inneholder enkle metodiske prinsipper som kan utledes fra det metaforiske grunnlaget og tilpasses og spesifiseres i forhold til det konkrete objektet. Konkrete eksempler på løsninger er det mange av fra Bakhtins side, men eksemplene er autoritative forbilder på et uvant abstrakt vis. Løsningene etablerer ikke en fast metodisk framgangsmåte som kan kopieres og anvendes på andre objekter. Det som kan kopieres, er det aktive utgangspunktet i dialogen som forståelsesramme og utledningen av egne metodiske grep i møtet med objektet. En viktig konsekvens av et slikt utgangspunkt er at "møtet" ikke kan finne sted mellom subjekter og objekter, men kun mellom subjekter som i utgangspunktet er likeverdige.¹⁹ Dialogen som paradigme må altså oppdages og internaliseres før man kan praktisere det på en meningsfull måte. Heri ligger "det vanskelige" med Bakhtins tenkning, ikke minst problemet med å operasjonalisere teorien.²⁰ Vanskelig er det trolig også å forholde seg til det *ansvarsaspektet* som følger med dialogismen; et vitenskapelig og etisk ideal om å innta en (an)svarende posisjon i forhold til det man forholder seg til. Dette er noe ganske annet enn

¹⁹ Bakhtins konsekvente dialogtenkning strukturerer også hans refleksjon omkring humanioras status i "Toward a Methodology for the Human Sciences" fra 1974 (Bakhtin 1999): Humanvitenskapens objekt er tekster; tekster er ytringer; ytringer har en autor; autoren er et menneske. Resultatet er at humanvitenskapens objekt bør forstås som et subjekt, som en annen.

²⁰ Nettopp dette begrepet – *operasjonalisering* – står sentralt innenfor en gren av lingvistikken, som befatter seg med det de kaller *lingvistisk polyfoni*, eksplisitt inspirert av Bakhtins polyfonibegrep. Her etableres det et mangfold av metodiske begreper som beskriver detaljfenomen, men dialogen som forståelsesramme er pulverisert allerede i karakteristikken "lingvistisk polyfoni", som er et *contradictio in adjecto* i forhold til utgangspunktet: Bakhtins demarkasjon av metalingvistikken i forhold til lingvistikken. Jf. også tidligere note om Kristevas "operasjonalisering" av dialogbegrepet.

både ideologisk fundert aksjonsforskning og troen på forskerens objektivitet.

Det er neppe tvingende nødvendig å ta i bruk paradigmebegrepet for å identifisere det dialogiske perspektivet. Det finnes mange andre ord, og både dialogismen og vitenskapen generelt greier seg fint uten denne navnelappen. Jeg vil likevel mene at begrepet egner seg til en utforskning av grensene for ulike tenkemåter, og at det kan være en nyttig spesifisering av det generelle fenomenet "metaforisitet" som erkjennelsesgrunnlag. Dersom man kan akseptere den foregående refleksjonen, ser vi kanskje også at det dialogiske paradigmet venter på å utfylles, og at det lokker med tilbud om enkle redskaper til å beskrive komplekse fenomener. Som vi har vært inne på, kan forholdet mellom tale og skrift beskrives annerledes, med andre perspektiver på en mengde sentrale litteraturvitenskapelige problemfelt som resultat. Forfatter, person og forholdet mellom dem; leserens posisjon og betydning; historie – også vitenskapshistorie – og generelt tolkning og meningsproduksjon som problem; dette og mer til kan beskrives og forstås i forhold til et konsekvent metaforisk paradigme, som er forankret i hverdagen, men for en stor del "glemt" i vitenskapelige teorier. Resultatene kan oppfylle vitenskapelige krav om presisjon, enkelhet og etterrettelighet; det siste i særlig grad fordi antakelsen om metaforisk overføring av forklaringskraft fra konkrete dialogsituasjoner til andre tekster, åpent demonstreres.

Mer nødvendig er paradigmebegrepet dersom man insisterende vil ha fram at man ikke uten videre kan sammenlikne begreper fra en dialogisk forståelsesramme med tilsynelatende samme begrepet fundert i underforståtte antakelser som ikke er kompatible med dialogen. Grenseoppgangen blir da mer av en demarkasjon, enn ikke for å tilrane seg territorium. Poenget er at grensen må være der for i det hele tatt å kunne forstå noe som helst. Det dreier seg om den grunnleggende jeg-du-relasjonen som forståelsesgrunnlag: Uten andre, intet jeg; jeg forstår meg selv gjennom den andres vurdering. Bakhtins tilløp til en dialogisk kulturteori kan overføres til beskrivelsen av vitenskapelige samfunn, og plutselig befinner man seg i en vitenskapsteoretisk refleksjon om paradigmebegrepet, forankret i et dialogisk paradigme. Dette kan kanskje synes problematisk, ettersom vi kjenner igjen den sirkelstrukturen Kuhn forholder seg til i "Second Thoughts on Paradigms", men ikke verre enn at man med en

smule pragmatisk innordning i forhold til erkjennelsens grenser og forutsetninger, kan tenke tanker som både er fornuftige og produktive, på samme måte som Kuhn må basere seg på en intuitiv forestilling om vitenskapelige samfunn for å komme videre i tankegangen. Metaforene er der hele tiden, noen av dem mer grunnleggende enn andre. "If you can't beat them, join them", kunne vi kanskje si, og jeg tror Kuhn ville støtte en slik innstilling.

Litteratur

Aristoteles 1987:

Om retorikken, oversettelse og utdrag ved Tormod Eide, i Eiliv Eide, Atle Kittang og Asbjørn Aarseth (red.): *Europeisk litteraturteori. Fra antikken til 1900*, Universitetsforlaget, Bergen, Oslo, Stavanger, Tromsø.

Mikhail Bakhtin 1984:

Problems of Dostoevsky's Poetics [inneholder også "Three Fragments of the 1929 Edition" og "Toward a Rewriting of the Dostoevsky Book" (1961)], oversat og redigert av Caryl Emerson, introduksjon ved Wayne C. Booth, *Theory of History and Literature*, vol. 8, Manchester University Press, Manchester.

Mikhail Bakhtin 1995:

Toward a philosophy of the act, oversettelse og noter ved Vadim Liapunov, redigert av Liapunov og Michael Holquist, nr. 10 i serien University of Texas Press Slavic Series, 2. paperback-opplag, University of Texas Press, Austin.

Mikhail Bakhtin 1996:

The Dialogic Imagination. Four Essays by M.M. Bakhtin [inneholder følgende tekster: "Epic and Novel" (1941); "From the Prehistory of Novelistic Discourse" (1940); "Forms of Time and of the Chronotope in the Novel" (1937–38); "Discourse in the Novel" (1934–35) oversatt av Caryl Emerson og Michael Holquist, redigert av M. Holquist, *University of Texas Press Slavic Series*, no. 1, 10. paperbackopplag, University of Texas Press, Austin.

Mikhail Bakhtin 1998:

Spørsmålet om talegenrane, oversatt og med etterord av Rasmus T. Slaattelid, Ariadne Forlag, Bergen.

Mikhail Bakhtin 1999:

Speech Genres and Other Late essays [inneholder følgende tekster: "Response to a Question from the *Novy Mir* Editorial Staff" (1970); "The Bildungsroman and its Significance in the History of Realism" (1936–38); "The Problem of Speech Genres" (1952–53); "The Problem of the Text in Linguistics, Philology, and the Human Sciences: An Experiment in Philosophical Analysis" (1959–61); "From Notes Made in 1970–71"; "Toward a Methodology for the Human Sciences" (1974)] oversatt av Vern McGee, redigert av Caryl Emerson og

Dialogen som paradigme?

- Michael Holquist, *University of Texas Press Slavic Series*, no. 8, 7. paperbackopplag, University of Texas Press, Austin.
- Tormod Eide 1990:
Retorisk leksikon, Universitetsforlaget, Oslo.
- Julia Kristeva 1986:
"Word, Dialogue and Novel", i *The Kristeva Reader*, redigert av Toril Moi, Basil Blackwell, Oxford.
- Thomas S. Kuhn 1977:
"Second Thoughts on Paradigms", i *The Essential Tension*, The University of Chicago Press, Chicago og Boston.
- Thomas S. Kuhn 1996:
Vitenskapelige revolusjoners struktur, oversatt av Thorhild Berg og Lars Holm-Hansen, Spartacus Forlag, Oslo.
- George Lakoff og Mark Johnson 1980:
Metaphors We Live By, University of Chicago Press, Chicago.
- George Lakoff og Mark Johnson 1999:
Philosophy in the flesh : the embodied mind and its challenge to Western thought, Basic Books, New York.
- Gary Saul Morson og Caryl Emerson 1997:
Mikhail Bakhtin. Creation of a Prosaics, [1. gang trykket 1990, ingen opplysninger om dette opplaget], Stanford University Press, Stanford, California.
- Friedrich Nietzsche 1995:
«Om sandhed og løgn i en udenommoralsk betydning», fra *Den unge Nietzsches lidelser. Tre tidlige skrifter*, redigert av Niels Henningsen, Hovedland, Højbjerg.
- Paul Ricoeur 1973:
"Hvad er en tekst? Forklare og forstå", i Ricoeur: *Filosofiens kilder*, utvalg og innledning ved Peter Kemp, oversettelse og noter av Vagn Andersen, Lis Kræmer, Karen R. Lauritsen, Grete Karl Sørensen og Lisbeth Østergaard, Vintens Forlag, Viborg.